

دین‌داری و تاب‌آوری اجتماعی در آموزه‌های قرآنی^۱

سید علی نقی ایازی^۲

چکیده

امروزه فراوانی سختی‌ها بخشی از زندگی روزمره شده است؛ از این رو برای مدیریت و کنترل آن‌ها لازم است که تمهیدات متناسب با جامعه هدف شناسایی شود تا مواجهه به شکل بهینه صورت گیرد. با توجه به این نکته مهم، مطالعه پیش رو با بهره‌مندی از تکنیک تحلیل محتوا و تحلیل مضمون و استفاده از مبانی نظری تاب‌آوری، به استخراج و تحلیل اجتماعی آموزه‌های قرآنی پرداخته و به این پرسش پاسخ داده است که عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی در جامعه دینی بر اساس آموزه‌های قرآنی چیست؟ یافته‌های تحقیق به دو مقوله سرمایه معنوی و زیست معنوی دست یافته است. همچنین دو زیرمقوله ارزش‌های انسانی و مذهبی برای مقوله سرمایه معنوی و دو زیرمقوله فعالیت‌های معنوی و مذهبی برای مقوله زیست معنوی شناسایی شده و ذیل هر یک، تعامل مفاهیم مرتبط مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری اجتماعی، آموزه‌های قرآنی، ارزش‌های انسانی، فعالیت

معنوی، زیست معنوی.

۱. این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی‌ای است که توسط نویسنده و با حمایت اداره کل فرهنگ و ارشاد

اسلامی خراسان رضوی صورت گرفته است.

a.ayazi@isca.ac.ir

۲. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۳ - پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۸

۱. مقدمه

مرارت‌ها و دشواری‌ها که می‌تواند نتیجه وقایع اجتماعی دنیای معاصر باشد و به مسائل نوپیدا در عرصه جوامع بینجامد، امری اجتناب‌ناپذیر و بخشی از زندگی روزمره شده است و کشور ما به علت ارتباطاتی که با دنیای خارج دارد، از اثرگذاری تنش‌ها و بحران‌های اجتماعی‌ای همچون: روابط ناسالم، بزهکاری و خشونت به‌ویژه در حوزه اقتصادی مستثنا نیست (کیال، ۱۳۸۷: ۴۳). در این میان چگونگی فائق آمدن و تاب‌آوری در مواجهه با این پدیده، امری ضروری است؛ زیرا هرگونه واکنش تقابلی غیرهوشمندانه ممکن است به مشکلات بیشتری بینجامد و از سوی دیگر تمرکز مستقیم بر تاب‌آور ساختن جوامع شهری به جای مقابله با آسیب‌پذیری‌های آن، به این دلیل حائز اهمیت است که تاب‌آوری شهرها در برابر وقوع بحران می‌تواند به اقداماتی همچون: افزایش ظرفیت انعطاف‌پذیری و انطباق جوامع شهری با معیشت ساکنان بینجامد (mayunga, 2007: 3). با این وصف در هر جامعه‌ای برای مواجهه با ناگواری‌ها و تهدیدات اجتماعی لازم است که تمهیداتی متناسب با جامعه هدف فراهم شود تا مواجهه و مقابله به شکلی بهینه صورت گیرد. در چند دهه اخیر تأثیر دین بر چگونگی مواجهه با این دسته از رخدادها مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. مطالعه پیش‌رو به استخراج و تحلیل اجتماعی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری از میان آموزه‌های قرآنی برگرفته از کتاب وحی می‌پردازد و با استفاده از مبانی نظری تاب‌آوری اجتماعی و با بهره‌مندی از تکنیک تحلیل محتوای استقرایی در مطالعات کیفی، این دسته از عوامل تاب‌آوری اجتماعی و نسبت آن با دین‌داری و آثار مربوط از متون دینی استخراج شده و مورد تجزیه و تحلیل اجتماعی قرار می‌گیرد. به طور خلاصه، مطالعه حاضر تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد که عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی در جامعه دینی بر اساس آموزه‌های قرآنی چیست؟

بنابراین انجام پژوهش حاضر می‌تواند تصویری از راهکارهای تاب‌آوری اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های دینی ارائه دهد تا بدین‌سان فضای عملیاتی آن توسط مراکز فرهنگی و اجتماعی تسهیل شود و زمینه فرهنگ‌سازی و تقویت واکنش‌های هوشمندانه در مقابل

ناگواری‌های اجتماعی فراهم گردد.

ازاین‌رو، پژوهش حاضر تفسیری موضوعی با رویکردی اجتماعی است و «تفسیر موضوعی کوششی است بشری در فهم روشمند پاسخی از قرآن در سایه گردآوری- مبتنی بر تئوری- آیات، به مسائل و موضوعات زنده عملی و نظری- برخاسته از معارف بشری و احوال حیات جمعی- که انتظار می‌رود قرآن سخن حقی در آن باره داشته باشد» (جلیلی، ۱۳۸۷: ۱۴۳). تفسیر اجتماعی قرآن برگرفته از این سبک تفسیری است و چون از مقوله فهم و دانش بشری است، در علم جامعه‌شناسی درباره آن بحث می‌شود. خصوصیت تفهیمی این سبک تفسیری می‌تواند ترکیبی از فرهنگ و دانش باشد که بر اساس فضای اجتماعی حاکم بر مفسر شکل گرفته است؛ به‌ویژه در دوران معاصر که با طرح مباحث دانش هرمنوتیک از یک سو و جامعه‌شناسی معرفت از سوی دیگر، این نکته که چگونه شخص، فرض‌ها و انتظارات او در چگونگی فهم از یک متن اثر می‌گذارد، مطرح می‌شود. در پژوهش حاضر، مبتنی بر چنین سبک تفسیری‌ای، موضوع تاب‌آوری اجتماعی در قرآن مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۲. روش‌شناسی

روش‌های متداول در علوم اجتماعی برای ارزیابی مسائل اجتماعی، عموماً به دور روش کمی و کیفی مورد مذاقه قرار می‌گیرد و هر یک از این روش‌ها از تکنیک‌های خاصی برخوردار است که به فراخور موضوع، امکانات، زمان و دیگر عوامل در تحقیقات اجتماعی به کار گرفته می‌شود. در این میان روش‌های کیفی را می‌توان برای کشف عرصه‌هایی از زندگی به کار برد که از آن‌ها چیزی نمی‌دانیم و یا بسیار می‌دانیم؛ اما می‌خواهیم فهمی نو به دست آوریم. افزون بر این، روش‌های کیفی را می‌توان برای به دست آوردن جزئیات ظریف از پدیده‌هایی مانند: احساس، فرایندهای ذهنی و هیجاناتی به کار برد که آموختن درباره آن‌ها با استفاده از روش‌های متعارف پژوهش دشوار است.

با این وصف، پژوهش کیفی سه جزء یا مؤلفه دارد: نخستین آن‌ها داده‌هاست که آن را

می‌توان از منابع مختلفی مانند: مصاحبه، مشاهده، اسناد و مدارک و فیلم حاصل کرد. دوم، ترتیبات عملی یا گام‌هایی که پژوهشگران می‌توانند از آن‌ها برای تفسیر و سازمان دادن به داده‌ها استفاده کنند. معمولاً این ترتیبات تشکیل می‌شوند از: مفهوم‌سازی، فروگاهی یا تأویل داده‌ها، تعیین مقوله‌ها با استفاده از ویژگی‌ها و ابعاد و در پایان ربط‌دهی یا نسبت‌دهی مقوله‌ها به هم از طریق شماری از گزاره‌های اخباری. مفهوم‌سازی، فروگاهی، مقوله‌پردازی و ربط‌دهی را اغلب کدگذاری می‌نامند. ترتیبات عملی دیگر، بخشی از فرایند تحلیل است که شامل نمونه‌گیری غیرآماري، نوشتن یادداشت‌های تحلیلی و نمودارسازی می‌شود. گزارش‌های کتبی و شفاهی، سومین جزء پژوهش کیفی را می‌سازند.

با این توضیح، در مطالعه حاضر ابتدا با مراجعه به کتاب‌ها و مقالات علمی مربوط به تاب‌آوری، چارچوب نظری استخراج و محورهای کلیدی تاب‌آوری مشخص شد. سپس با بهره‌مندی از تکنیک تحلیل محتوای استقرایی و تحلیل مضمون در مطالعات کیفی، عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی و نسبت آن با دین‌داری از متون دینی استخراج شده و مورد تجزیه و تحلیل اجتماعی قرار گرفت. ابتدا آیات با موضوع عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی به عنوان واحد متن شناسایی شد. در این مرحله، با توجه به مفهوم ظاهری این دسته از آیات، عملیات کدگذاری باز درباره آن‌ها صورت گرفت و برای اطمینان خاطر از برخورداری کدهای انتسابی از اعتبار و روایی، به کتاب فرهنگ قرآن نوشته جمعی از محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن مراجعه شد؛ جمعی که از ایشان به عنوان داوران باصلاحیت یاد می‌شود که با توجه به قرائن و شواهد پیرامونی، در انتخاب کدها به توافق دست یافته‌اند. به عبارت دیگر، با استفاده از تکنیک توافق داوران، اطمینان از صحت کدها و روایی محتوا حاصل شد. «سطح دوم فضایی که واحدهای محتوا باید در آن طبقه‌بندی شود» (هولستی، ۱۳۸۰: ۱۴۸)، گزینش و تعریف مقوله‌هاست که عبارت است از دسته‌بندی مفاهیم نسبتاً یکسان آیات که می‌تواند در یک مقوله عام ترقار گیرد و از شمول بیشتری برخوردار باشد؛ به گونه‌ای که مقوله‌ها باید منعکس‌کننده اهداف پژوهش،

جامع، مانع، مستقل و از اصول طبقه بندی واحدی مشتق شده باشند (همان). در مرحله دیگر با توجه به کدگذاری مرحله پیشین، کدگذاری محوری با هدف، «بازگرداندن نظم و انسجام به داده‌های کدبندی شده، دسته بندی، ترکیب و سازمان دهی میزان زیادی از داده‌ها و باز جمع کردن آن‌ها به شیوه‌های جدید است» (محمدپور، ۱۳۸۹: ۳۳۵). برای تحقق این مهم، محتوا و ابعاد هریک از مقولات عمده استنباط شد و سرانجام الگوی ارتباطی محتوا و بعد ناظر به آن، مورد تحلیل قرار گرفت.

۳. ادبیات تحقیق

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که تحقیقی در زمینه عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی با قید درون دینی از میان آموزه‌های وحی، صورت نگرفته است؛ با این حال برخی از عناوین پژوهش‌هایی که با برخی از متغیرهای تحقیق مرتبط است، گزارش می‌شود تا وجه امتیاز تحقیق حاضر نسبت به آن‌ها روشن شود.

جمشیدی سولکلو و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی پیمایشی با عنوان «رابطه دین‌داری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز» نشان داده‌اند که دین‌داری می‌تواند موجب ارتقای تاب‌آوری در دانش‌آموزان شود. یافته‌های تحقیق مؤمنی و شهبازی راد (۱۳۹۱) در مطالعه پیمایشی «رابطه معنویت، تاب‌آوری و راهبردهای مقابله‌ای با کیفیت زندگی دانشجویان» نشان می‌دهد که بین تاب‌آوری، معنویت و راهبرد مقابله‌ای مسئله‌مدار با کیفیت زندگی، رابطه مثبتی وجود دارد. نتیجه بررسی‌های چمی و همکاران (۱۳۹۹) در مطالعه «اثربخشی الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی در رضایت زناشویی و صمیمیت زوجین» بیانگر آن است که الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی بر رضایت زناشویی و صمیمیت زوجین و خرده‌مقیاس‌های آن‌ها تأثیر داشته و به افزایش توانایی زوجین در تجربه جنبه‌های مثبت و خوشایند زندگی زناشویی می‌انجامد. در مطالعه‌ای دیگر با عنوان «تدوین و اعتباریابی الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی» به قلم چمی و همکاران (۱۳۹۸) که به

صورت کیفی انجام شده است، پژوهشگران با هدف تدوین و اعتبارسنجی الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی به آموزه‌های دینی و نظرات کارشناسان مراجعه کرده و به پنج مقوله تاب‌آوری خانواده دست یافته‌اند.

وجه مشترک مطالعات یادشده، پرداختن به مفهوم تاب‌آوری است؛ اما هیچ‌یک تاب‌آوری را با رویکردی اجتماعی بررسی نکرده‌اند؛ بلکه بیشتر، رویکردی روان‌شناختی داشته و بر تاب‌آوری روانی متمرکز بوده‌اند. این تحقیقات به طور عمده پیمایشی بوده و در آن‌ها به تحقیقات بنیادین که عوامل مؤثر بر تاب‌آوری را استقرا کرده باشد، اشاره‌ای نشده است؛ در حالی که مطالعه حاضر کیفی بوده و به استقرای تام و طراحی الگوی تاب‌آوری اجتماعی از میان آموزه‌های قرآن پرداخته و الگوی به دست آمده را با سطح دین‌داری تعریف شده از منظر قرآن مورد بحث و بررسی قرار داده است.

۴. مفهوم‌شناسی تاب‌آوری

تاب‌آوری بیشتر به معنای بازگشت به گذشته به کار می‌رود که از ریشه «Resilio» به معنای پرش به گذشته گرفته شده (Klein & Nicholls, 2003) و از سال ۱۹۷۳ در زمینه اکولوژیکی وارد مباحث علمی شده است (Holling, 1973). همچنین پس از آن در نظام‌های اجتماعی (Adger, 2000)، نظام‌های انسانی (Carpenter et al, 2001) و در مدیریت سوانح (Berkes et al, 2003) به کار گرفته شده است. برخی مفاهیم، مضامین، سازه‌ها و عناصر موجود در مفهوم تاب‌آوری عبارت‌اند از:

- تحمّل‌پذیری: در این مفهوم، تاب‌آوری یعنی ایستادگی در برابر خطرها، توانایی تحمّل تخریب بدون خروج از تعادل (Carpenter et al, 2001) و نوعی توانایی مقاومت در برابر ناملايمات و عجین شدن با رویدادهای دشوار زندگی.
- انطباق: در این مفهوم، تاب‌آوری یعنی کنار آمدن موفقیت‌آمیز با عوامل استرس‌زا و موقعیت دشوار (McCubbin & McCubbin, 1996). انعطاف و انطباق با ناگواری‌ها به این معنا نیست که افراد استرس، آشفتگی عاطفی و رنج را تجربه نمی‌کنند؛ بلکه

تاب‌آوری در این معنا شامل کار کردن از طریق درد و رنج عاطفی است؛ چنان‌که مردم اگرچه در زندگی با انواع ناملایمات روبه‌رو می‌شوند، ولی یاد می‌گیرند که با تجارب بسیار چالش‌برانگیز زندگی کنار بیایند.

- بازگشت: در این مفهوم، تاب‌آوری یعنی بازگشت به حالت قبل و توانایی برای جذب تغییرات (Holling, 1973).
- سازگاری: در این مفهوم، تاب‌آوری یعنی سازگاری موفقیت‌آمیز در شرایط تهدیدکننده (Masten, 2007).

قرآن کریم مفهوم تاب‌آوری را بیشتر با واژه صبر و خویشتن‌داری بیان کرده و در آیات متعددی به این مهم اشاره می‌کند. در منطق قرآن، صبر فقط به معنای درون‌ریزی غم و اندوه نیست، بلکه به معنای از دست ندادن تاب و قرار، مقاومت در برابر سختی‌ها و مهارت در به حداقل رساندن فشارهای روانی حاصل از مشکلات برای دستیابی به اهداف متعالی است. صبر به این معنا نیرویی کنش‌گروپویاست که آدمی را در برابر آنچه ناخوشایند است، مقاوم و توانمند می‌سازد.

تاب‌آوری اجتماعی از آن رو مهم است که به جوامع، قدرت لازم برای پردازش و غلبه بر سختی‌ها را می‌دهد. اینکه جامعه بتواند سازوکاری برای تحمل و غلبه بر شرایط دشوار بیابد، نشانه تاب‌آوری است. جوامع انعطاف‌پذیر از نقاط قوت خود بهره می‌برند تا بر چالش‌ها غلبه کرده و مشکلات را حل کنند و در این مسیر به نظم اجتماعی که از اهداف جامعه‌شناسی است، دست یابند. بنابراین تاب‌آوری اجتماعی را می‌توان توانایی مقاومت و انعطاف‌آحاد جامعه در برابر ناملایمات و عجین شدن با رویدادهای دشوار دانست. از جمله عوامل مؤثر بر تاب‌آوری، عمل به باورهای دینی و ایجاد خوش‌بینی است (ذوقی پایدار و همکاران، ۱۳۹۵). از آنجا که منابع دینی به عنوان تکیه‌گاه بزرگ خوش‌بینی و تاب‌آوری به شمار می‌آیند، انتظار می‌رود که افراد با جهت‌گیری قوی مذهبی، خوش‌بین‌تر و در مواجهه با مشکلات، تاب‌آورتر از دیگر افراد باشند. تریزا (۲۰۱۰) در نتایج تحقیق خود با عنوان «خوش‌بینی، تاب‌آوری و ارتباط میان آن‌ها»، گزارش داد که بین

خوش‌بینی و تاب‌آوری رابطه‌ی معنادار و مثبتی وجود دارد. گاربوفسکی (۲۰۱۰) در پژوهشی نشان داد که بین خوش‌بینی و تاب‌آوری با جهت‌گیری مذهبی رابطه‌ی معناداری وجود دارد. تحقیقات گارمزی (۱۹۹۱)، ماستن (۲۰۰۱)، کارادامس (۲۰۰۶) نشان می‌دهد که انگاره‌های دینی نقش مؤثری در تسکین دردهای روحی، کاهش اضطراب و تحمّل فشارهای روانی دارد و افراد مذهبی از ناراحتی روانی کمتری رنج می‌برند. در این میان، دین در جامعه ایران نیز از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ به گونه‌ای که غالب اوقات فرآیندهای بوده و دیگر نهادهای جامعه را تحت الشعاع قرار داده است (محسنی تبریزی و کرم‌اللهی، ۱۳۸۸).

با این وصف، تعریف تاب‌آوری اجتماعی به توانایی گروهی و جمعی‌ای اطلاق می‌شود که آن گروه و جمع به ناملایمات و دشواری‌ها پاسخ داده و موقعیت‌های جدید را بازآفرینی کنند؛ مانند بلایای طبیعی، اقدامات خشونت‌بار، تنگناهای اقتصادی و دیگر تغییرات اجتماعی که می‌تواند بخش بسیاری از آحاد یک جامعه را درگیر کند.

۵. یافته‌های تحقیق

با استفاده از روش تحقیق کیفی و بهره‌مندی از فنون و مراحل روش تحلیل محتوای کیفی استقرایی، عوامل مؤثر بر تاب‌آوری و رابطه‌ی آن با دین‌داری از میان آیات وحی، احصا و در جدولی با عنوان کدبندی اولیه مرتب شد.^۱ برای این کار از تحلیل مضمون، می‌توان به خوبی برای شناخت الگوهای موجود در آیات وحی (داده‌های کیفی) استفاده کرد. قالب مضامین، فهرستی از مضامین را به صورت سلسله‌مراتب نشان می‌دهد. شبکه‌ی مضامین نیز ارتباط میان مضامین را در قالب مدل‌هایی نشان می‌دهد. «از آنجا که تحلیل مضمون، تحلیل کیفی است، پاسخ روشن و سریعی برای این سؤال وجود ندارد که مقدار داده‌های مناسب و مورد نیاز چقدر است. بنابراین مضمون، لزوماً به معیارهای کمی

۱. به دلیل اختصار و محدودیت در نشر، گزارش و رسم جدول در مقاله نیامده است.

بستگی ندارد؛ بلکه به این بستگی دارد که چقدر به نکته مهمی درباره سؤالات تحقیق می پردازد (Braun & Clark, 2006).

۵-۱. کدبندی محوری تاب آوری

طبق نظر براون و کلارک (۲۰۰۶) و کینگ و هاروکس (۲۰۱۰) به رغم اینکه قاعده کاملاً مشخصی درباره شناخت مضمون وجود ندارد، می توان برای تعریف و شناخت آن از اصول راهنمای مناسبی استفاده کرد که برخی از آن ها عبارت اند از: نخست، شناخت مضمون هرگز، به معنای صرفاً یافتن نکته جالبی در داده ها نیست؛ بلکه مستلزم آن است که پژوهشگر مشخص کند در داده ها باید دنبال چه چیزی باشد، از چه چیزهایی باید صرف نظر و چگونه باید داده ها را تحلیل و تفسیر کند. دوم، واژه مضمون، به طور ضمنی و تا حدی مبین تکرار است. به طور معمول تکرار به معنای مشاهده و ظاهر شدن در دو یا چند مورد در متن است. سوم، مضمون ها باید از یکدیگر متمایز باشد. با وجود اینکه هم پوشانی در میان مضامین تا حدودی اجتناب ناپذیر است، اگر مرز کاملاً مشخص و تعریف شده ای میان مضامین مختلف وجود نداشته باشد، نمی توان درک درستی از تحلیل ها و تفسیرها عرضه کرد (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۶۱). براین اساس مطالعه شناسایی، طبقه بندی و اولویت بندی معیارها و شاخص های تاب آوری اجتماعی که سروری و دیگران (۱۳۹۹) انجام داده اند، برای شناخت مضمون مرتبط با متغیر اصلی مطالعه حاضر مناسب تشخیص داده شد و هفت گروه معیار اصلی طبقه بندی به دست آمد. این دسته از ابعاد در ذیل عناوینی مانند: اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، روان شناختی، محیطی، معنوی و مدیریتی کالبدی طبقه بندی شده اند. در مطالعه حاضر به دلیل اینکه نسبت دین داری و تاب آوری اجتماعی مدنظر بوده است، از میان ابعاد هفت گانه یادشده، گروه معیار معنوی به دلیل قرابت با موضوع تحقیق برگزیده شد؛ زیرا این گروه معیار به دلیل در اختیار داشتن معانی و مفاهیم بنیادین زندگی، نقش بسیار کلیدی ای در پذیرش بحران ها و تاب آور کردن آن ها دارد (سروری و دیگران، ۱۳۹۹:

۱۰۷). همچنین هریک از معیارهای اصلی (سرمایه معنوی و زیست معنوی) و زیرمعیارها (ارزش‌های انسانی، ارزش‌های مذهبی، فعالیت‌های معنوی و فعالیت‌های مذهبی) به عنوان مقولات، برگزیده شد و با توجه به مختصات این دسته از مقولات و هم‌ترازی داده‌های جمع‌آوری شده از میان منابع دینی با آن‌ها، مورد بحث و بررسی قرار گرفت.

۱-۱-۵. مقوله سرمایه معنوی در تاب‌آوری

«سرمایه معنوی مجموعه‌ای از ارزش‌ها، دیدگاه‌های اخلاقی و اسناد چشم‌انداز است که افراد و گروه‌ها و مؤسسات به منظور تغییر از آن استفاده می‌کنند. این سرمایه فقط به وسیله سیستم‌ها و روش‌ها شکل نگرفته است، بلکه درگیری با مجموعه‌های گسترده‌تر روابط و مفهوم و هدفی که از فعالیت‌های کاری و سایر فعالیت‌ها گرفته می‌شوند، آن را شکل داده‌اند» (رستگار و دیگران، ۱۳۹۸: ۴). این مقوله خود، دارای دو زیرمقوله با عناوین ارزش‌های انسانی و ارزش‌های مذهبی است.

۱-۱-۱-۵. زیرمقوله ارزش‌های انسانی

ارزش‌های انسانی فضیلت‌ها و قابلیت‌هایی هستند که به فرد کمک می‌کنند در هنگام تعامل با دیگران، رفتار شایسته و مورد قبولی داشته باشد. این دسته از ارزش‌ها زندگی را ارزشمند، هدفمند و متعالی می‌کنند و به فرد هویت می‌بخشند؛ چراکه ارزش‌ها، افکار، گفتار و کنش‌های فرد را رهبری می‌کنند و به همین دلیل مهم‌اند. عوامل مؤثر بر تاب‌آوری به درونی شدن ارزش‌های انسانی در نهاد آدمی نیازمند است تا قابلیت فعلیت پیدا کند.

۱-۱-۱-۱-۵. صبر و شکیبایی

این ارزش در نگاه اول، در شمار ارزش‌های انسانی قرار می‌گیرد و شریعت نیز از توجه و اهتمام به آن غفلت نورزیده و بر آن تأکید کرده است. قرآن کریم در آیات فراوانی، انبیا و پیامبران الهی و اولیای خدا و مؤمنان را به صبر و پایداری و استقامت فراخوانده و برای صابران، آثار دنیوی و اخروی برشمرده است. امام محمد غزالی در کتاب صبر و شکر در

بخش منجیات از کتاب احیاء علوم دین می‌گوید: «خداوند متعال در هفتاد و چند آیه از قرآن صبر را مطرح فرموده است» (غزالی، ۱۳۹۰: ۴/۶۱). افراد دیگری مانند علامه ابن قیم در کتاب مدارج السالکین تا حدود نود آیه نیز بیان کرده‌اند (ابن قیم، ۱۳۹۳: ۲/۷۶).

درونی‌سازی این ارزش چه در بعد انسانی و چه در بعد دینی آن برای توجیه‌سازی تاب‌آوری اجتماعی کفایت می‌کند تا شخص شکیباً بتواند ناگواری‌ها را به جریان روزمره زندگی تبدیل کند و از آن‌ها به مثابه بخشی از تجربه زندگی یاد کرده و به نظم اجتماعی کمک کند. صبری که در قرآن و فرهنگ دینی به عنوان فضیلت و راهکاری در تاب‌آوری از آن یاد می‌شود، اختیاری بوده و با اراده آدمی می‌تواند حاصل شود. عمده‌ترین دلیل برایین ادعا اکتسابی بودن، اعطای ثواب و درجات به شکیبایان است که در معارف دینی، اعم از قرآن و سنت به آن اشاره شده است و تردیدی نیست که پاداش درازای عملی داده می‌شود که انسان با اراده و اختیار آن را انجام دهد، وگرنه چنانچه امری ذاتی انسان و خارج از اراده و اختیار انسان باشد، درجه و پاداشی بر آن نخواهد بود. افزون بر این، اگر صبر، ذاتی انسان بود، از آن به عنوان یکی از راهکارهای تاب‌آوری یاد نمی‌شد و در قرآن برای تحقق آن به زمینه‌ها و شرایط اشاره‌ای نمی‌شد؛ چنان‌که طبق آموزه‌های دینی، صبر در تحکیم ایمان مؤثر دانسته شده است؛ زیرا اگر در مواردی که به شکیبایی نیاز است، عنصر صبر آدمی را همراهی نکند، چه بسا ایمان با اندک تحول و پیشامدی دچار خطر شود و ایمان که می‌تواند فصل مشترک جامعه متدینان باشد؛ در معرض تزلزل قرار گیرد. از این رو در روایات آمده است که صبر نسبت به ایمان به منزله سرنسبت به بدن است و کسی که صبر ندارد، ایمان نخواهد داشت (کلینی، ۱۳۸۶: ۲/۸۷).

قرآن کریم در آیه ۴۵ سوره بقره با واژه «استعینوا» از دو راهکار صبر و نماز یاد می‌کند: ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ﴾. کلمه استعانت به معنای طلب کمک است و این وقتی صورت می‌گیرد که نیروی انسان به تنهایی نمی‌تواند حادثه‌ای را که پیش آمده بر وفق مصلحت خود برطرف سازد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/۲۲۸). خداوند در فراز پایانی آیه

می‌فرماید: این کار دشوار است به جز برای خاشعین. نویسنده تفسیر من وحی القرآن در معنای صبر و چگونگی صعوبت آن چنین می‌گوید: «صبر بیانگر جایگاه محکمی است که انسان بر اساس اراده و ایمان خود در آن قضاوت می‌کند و از اخلاق مثبت اسلامی است که برای انسان پایگاه روانی قوی و منسجمی ایجاد می‌کند و از فروپاشی او جلوگیری می‌کند؛ زیرا غالباً انحراف با از دست دادن قوای اراده ناشی می‌شود» (فضل الله، ۱۴۱۹: ۲/ ۲۲). با این توضیح می‌توان دریافت که تاب‌آوری چگونه می‌تواند در انسجام بخشی و توسعه نظم اجتماعی کمک کند. در آیه ۴۶ سوره بقره نیز در وصف خاشعین چنین آمده است: «آنان که بی‌گمان می‌دانند که با پروردگار خود دیدار خواهند کرد و نزد او باز می‌گردند». باور به این امر نیز به جامعه‌پذیری^۱ معاد، به عنوان یکی از شروط تحقق صبرپیشگی نیاز دارد که پس از درونی شدن در فرد مؤمن، ظهور و بروز می‌کند. اصولاً یکی از کارکردهای جامعه‌پذیری ایجاد نظم در بین آحاد جامعه است.

۵-۱-۱-۲. آگاهی بخشی

در جامعه‌شناسی معرفت که نخستین بار توسط «ماکس شلر» مطرح شد، به بررسی روابط و پیوندهای میان انواع زندگی اجتماعی و اقسام گوناگون معرفت پرداخته شده و جامعه‌شناسان معرفت به دنبال کشف ارتباط میان پدیدارهای اجتماعی بوده‌اند. بنابراین در یک سوی این رابطه، معرفت (انواع مختلف نظام‌های فکری، اندیشه و فرهنگ، فرآورده‌های ذهنی، معرفت علمی، معرفت دینی، معرفت فلسفی، معرفت سیاسی، معرفت حقوقی، هنر و...) و در سوی دیگر، شرایط اجتماعی و وجودی (عوامل نهادی، ساختی، شخصیتی، فرهنگی، سیاسی و...) قرار دارد. جامعه‌شناس معرفت می‌خواهد چگونگی این ارتباط را دریابد و فرایندی را که از طریق آن، انواع معرفت شکل می‌گیرد و ثبات و تحول می‌یابد، شناسایی کند. به همین نحو نیز در صدد است که معیارهای عملی واقعی را برای تعیین مناسبات متقابل میان اندیشه و عمل کشف کند.

این مهم با عنصر آگاهی شکل یافته و توسعه می‌یابد (ایازی، ۱۳۹۵: ۷۷).

امیرالمؤمنین علی علیه السلام در خطبه ۳۴ نهج البلاغه درباره ضرورت آگاهی‌سازی مردم در جامعه اسلامی چنین فرموده‌اند: «ای مردم مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی. حقی که شما برگردن من دارید، اندرز دادن و نیک‌خواهی شماست، تعلیم شماست تا جاهل نمانید و تأدیب شماست تا بیاموزید.» آگاهی موجب می‌شود که انسان تکالیف خویش را شناخته و هدف حیات و زندگی اجتماعی را بداند و در این مسیر گام بردارد؛ چنان‌که خداوند متعال دلیل سقوط بسیاری از تبهکاران را دوری از عنصر آگاهی و اندیشه‌ورزی معرفی می‌کند. اولیای دین به عنوان متولیان امر اشاعه و دین‌ورزی آحاد جامعه، احساس مسئولیت داشته تا این مهم را درونی سازند. تاب‌آوری به عنوان عنصری حیات بخش که می‌تواند انسجام‌آفرین بوده و به نظم اجتماعی کمک کند، مورد توجه ایشان بوده است؛ از این رو در این فراز از نهج البلاغه به نقش و تأثیرگذاری اولیای دین نسبت به آگاهی‌بخشی اشاره شده و از معرفت به عنوان عنصر تأثیرگذار در این فرایند یاد شده است. نویسنده تفسیر روح البیان در ذیل تفسیر آیه ۳۱ سوره لقمان چنین می‌نویسد: کسی که در حوادث و مصائب صبرزیادی داشته و بروقوع آن‌ها بسیار سپاسگزاری می‌کند، خود را به تفکر در انفس و آفاق مشغول ساخته است و بر این امر واقف است که فضیلت شقوق و اشکال مختلف مصائب به یک اندازه نیست؛ چنان‌که صبر بر خودداری، از امور غیرمعارف طبیعی برای اصلاح طبیعت بشری است و صبر بر بندگی برای اصلاح روح و روان اوست و در پایان نتیجه می‌گیرد که صبر مانند داروی تلخی است که استفاده‌کننده اگرچه به تلخی آن آگاه است، در عین حال به فواید و آثار مترتب بر آن نیز وقوف دارد (حقی برسوی، بی‌تا: ۷ / ۹۹). با این وصف، آموزه‌های دانش جامعه‌شناسی معرفت بر چگونگی تعامل انواع دانش و معارف بشری با شرایط اجتماعی حاصل در جوامع مختلف دلالت می‌کند و در این میان می‌توان به تأثیربخشی اهداف خلقت، به عنوان برشی از دانش بشری، در تحقق تاب‌آوری برای ارتقای نظم اجتماعی سخن گفت.

۵-۱-۱-۳. تقویت اراده

دستیابی به مقامات معنوی و مادی به برخورداری از همت و اراده قوی نیازمند است؛ چنان‌که ره‌آورد علمی اندیشمندان نتیجه نیروی اراده آنان است و یا دستیابی به قدرت‌های متفاوت نسبت به دیگرانسان‌ها در میان مرتاض‌ها نتیجه چنین مکانیسمی بوده و یا رسیدن صاحبان کرامت به مقامات والای معنوی و انسانی از این مسیر بوده است. بر این اساس، این دسته از موقعیت‌های اجتماعی، آدمی را به اهمیت تقویت اراده رهنمون می‌سازد؛ هرچند که در مسیر حرکت و مقصد و هدف با هم تفاوت دارند. نویسنده تفسیر المیزان در ذیل آیه ۱۷ سوره لقمان در مقام و اهمیت اراده قوی و عزم چنین نوشته است: «کلمه "عزم" به طوری که راغب گفته عبارت است از: تصمیم قلبی بر گذراندن و فیصله دادن به کاری و اگر صبر را که همان حبس نفس از انجام امری است از عزم دانسته، از این جهت است که عقد قلبی مادام که سست نشده و این گره دل باز نگشته، انسان بر آن امری که بر انجامش تصمیم گرفته و در دل گره زده است، پایرجا و بر تصمیم خود باقی است؛ پس کسی که بر امری صبر می‌کند، حتماً در عقد قلبی‌اش و محافظت بر آن جدیت دارد و نمی‌خواهد از آن صرف نظر کند و این خود از قدرت و شهادت نفس است» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۲۶). من وحی القرآن نیز در ذیل آیات ۳۳ و ۳۴ سوره شوری چنین می‌نویسد: این همان چیزی است که قرآن می‌خواهد که در آگاهی و اندیشه اخلاقی تعمیق بخشد و صبر را یک ارزش اخلاقی دانسته که با عزم و اراده قوی شکل می‌گیرد و از دین‌داران می‌خواهد که با اراده قوی در مسیر حرکت بدان پایبند باشند. با این وصف، شکل‌گیری و تداوم تاب‌آوری با اراده قوی حاصل می‌شود که به پایداری در مقابل نامایمات و سختی‌ها انجامیده و مسیر را برای دستیابی به اهداف اجتماعی هموار می‌کند.

۵-۱-۲. زیرمقوله ارزش‌های مذهبی

ارزش‌های مذهبی فضیلت‌ها و قابلیت‌هایی هستند که با اقتباس از آموزه‌های

شریعت به ما کمک می‌کنند در هنگام تعامل با دیگران، رفتاری شایسته و مورد قبول تعالیم دین انجام دهیم. این دسته از ارزش‌ها زندگی را براساس تعالیم مذهبی خاصی ارزشمند، هدفمند و متعالی معرفی کرده و هویتی مذهبی برای شخص متدین می‌سازد. البته پرواضح است که این دسته زمانی می‌تواند در آدمی درونی بشود که به مرحله‌ای از مقبولیت و پذیرش رسیده و به صورت اجتهادی، بخشی از ماهیت درونی متدین قرار شده باشد.

۵-۱-۱-۲-۱. استمداد از خداوند

چنان‌که گفته شد، صبر و بردباری صفتی است که به قصد و اراده جَدی نیاز دارد (لقمان / ۱۷؛ آل عمران / ۱۸۶؛ شوری / ۴۳) و تحقق چیزی که به عزمی راسخ و مقاومت نیازمند است، بدون یاری الهی دشوار و بسی سخت می‌نماید. پس با توجه به اینکه همه نیروها نزد خداست (بقره / ۱۶۵)، تحصیل فضیلت صبر، جز با توفیق و عنایت ویژه الهی ممکن نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۷ / ۶۴۴)؛ از این رو هنگامی که خداوند، پیامبر اکرم ﷺ را به صبر و شکیبایی سفارش می‌کند، این نکته را یادآور می‌شود که توفیق صبر و پایداری تواز جانب خداست و اوست که نیروی بردباری را به تو عنایت می‌کند: ﴿وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ (نحل / ۱۲۷)؛ صبر کن که صبر کردن توجزه تأیید خدا نیست. همچنین زمانی که موسی ﷺ می‌خواهد بنی اسرائیل را برای رویارویی با فرعونیان و مقابله با تهدیدات آنان آماده و مقاوم سازد، به آنان سفارش می‌کند که از خدا یاری جویند و استقامت پیشه کنید (اعراف / ۱۲۷-۱۲۸) و یا هنگامی که یعقوب ﷺ خبر دروغین خورده شدن یوسف ﷺ توسط گرگ را از فرزندانش شنید، فرمود: «من صبر خواهم کرد؛ صبری جمیل و همراه با شکرگزاری خداوند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹ / ۳۴۵) و آن‌گاه یوسف با بیان عبارت: «خدا یاری دهنده است»، به نوعی منبع صبر جمیل را گوشزد می‌کند؛ یعنی منبع این صبر و بردباری من این است که خدا توانایی یاری‌رسانی به مرا دارد (یوسف / ۱۸). این مهم در سایه درونی سازی و تقویت خداباوری به عنوان عنصری از جامعه‌پذیری دینی محقق می‌شود.

۵-۱-۲. مقوله زیست معنوی در تاب‌آوری

زیست معنوی عبارت است از زندگی غیرمادی توأم با انگاره‌های دینی. در این مقوله، دوزیرمقوله فعالیت‌های معنوی و فعالیت‌های مذهبی قابل احصاست و هریک از این فعالیت‌ها نیز با مختصات‌ی از هم متمایز می‌شود:

۵-۱-۲-۱. زیرمقوله فعالیت‌های معنوی

به هر نوع فعالیت‌ی که قصد و اراده مادی در آن ملاحظه نشود و در آن ارجاع به امری قدسی یا غیبی، اخلاقی، دینی و عرفانی نهفته باشد، فعالیت معنوی گویند.

۵-۱-۲-۱-۱. الگوسازی زیست شکیبایان

الگو در فرهنگ پارسی و روان‌شناسی و تربیت، مفهوم گسترده‌ای دارد. دهخدا برای آن معانی: «روبر، مدل، سرمشق، مقتدا، اسوه، قدوه، مثال و نمونه» را آورده است (دهخدا، ۱۳۴۶). در کتاب فرهنگ علوم اجتماعی درباره اصطلاح الگو چنین آمده است: الگو (Pattern) الگوچیزی است شکل‌گرفته در یک گروه اجتماعی به این منظور که به عنوان مدل یا راهنمای عمل در رفتارهای اجتماعی به کار آید (بیرو، ۱۳۷۵: ۱۷۵). «انسان‌شناسان و جامعه‌شناسان قواعد و هنجارهایی را که به عنوان راهنما یا میزان در تمایل کنش به کار گرفته می‌شوند، الگوهای فرهنگ یا الگوهای فرهنگی می‌نامند. الگو بنا به تعریف، طرح و نمونه‌ای است که از آن پیروی و الهام گرفته می‌شود و یا نسخه‌ای از آن برمی‌دارند» (آبرکرامبی، ۱۳۷۰: ۲۴۶). در واقع الگورفتارسنج است؛ یعنی رفتار مرجع الگو و پیرو در موضوع خاصی مورد مقایسه قرار می‌گیرد و میزان تطابق یا انحراف ارزیابی می‌شود تا پیرو به کاستی‌های وجود خویش پی برده و درصدد جبران و تدارک برآید.

حضور اولیای دین، به عنوان رهبران هدایت، در جوامع بشری و ارائه الگوهای رفتاری در برخورد با پدیده‌های محیط اجتماعی انسان‌ها، نشان از ضرورت الگوپذیری و الگوسازی دارد. نمونه‌هایی از این الگوسازی در قرآن در قالب قصص قرآنی بیان شده است. آیه ۱۴۶ سوره آل عمران به نمونه‌ای از الگوسازی صابران اشاره می‌کند و از جامعه

مؤمنان می‌خواهد که همانند الگوی یادشده عمل کنند: «در این آیه، خداوند برای کسانی که در جنگ احد دچار ضعف و ناتوانی و سستی شدند و استقامت نکردند، پیروان انبیای پیشین را مثل زده است؛ پیروانی که بر جهاد و قتل و اسارت و زخمی شدن صبر کردند و همانند اصحاب محمد ﷺ از صحنهٔ نبرد فرار نکردند. [خدا می‌گوید: ای اصحاب محمد ﷺ! بر شما سزاوارتر بود که به آنان اقتدا می‌کردید و از احوال آن‌ها اندرز می‌گرفتید و به سان آن‌ها شکیبایی می‌کردید]» (مغنیه، ۱۳۷۸: ۲ / ۲۸۷).

آیات ۴۱-۴۳ سورهٔ ص به داستان ابتلای حضرت ایوب به ناگواری‌ها و سختی‌های روزگار و شکیبایی آن حضرت می‌پردازد و مفسران در ذیل آن به الگوپذیری از سوی مؤمنان اشاره می‌کنند که می‌تواند راهکار تاب‌آوری شمرده شود.

۵-۱-۲-۱-۲. عبرت‌گیری

قرآن از تکنیک عبرت‌گیری به درستی استفاده کرده است تا کثری‌ها و ناراستی‌ها نمایان شود و افراد از آن بهره ببرند. در بیش از ده آیه از قرآن ترغیب و تشویق فراوان به «سیر در ارض» شده که هدف از آن بررسی حوادث تاریخی و دیدن جغرافیای حوادث برای عبرت‌آموزی است: «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» (روم / ۹). آیهٔ ۴۸ سورهٔ قلم به داستان حضرت یونس اشاره می‌کند که ناپایداری او در حکم خدا و ناشکیبایی‌اش به مجازات وی انجامید. «معنای آیه این است که ای پیامبر، تودر برابر قضایی که پروردگارت رانده که از راه استدراج هلاکشان کند، صابر باش و مانند صاحب حوت مباش تا مثل او مالامال از اندوه و غیظ نشوی و در آخر خدای را به تسبیح و اعتراف به ظلم ندا نکنی و خلاصه صبر کن و از این معنا که مبتلا به سرنوشتی چون سرنوشت یونس و ندایی چون ندای او در شکم ماهی بشوی، برحذر باش» (طباطبایی ۱۳۷۴: ۱۹ / ۶۴۶).

در تفسیر مجمع البیان ذیل آیهٔ پنج سورهٔ ابراهیم، دربارهٔ عبرت‌گیری به منظور صبرپیشگی چنین آمده است: «در این یادآوری (بیان احوال حضرت موسی در تعامل با قومش) برای کسانی که عادت به صبردارند و شکر نعمت به جای می‌آورند، دلایلی روشن

است. در اینجا صبر و شکر را جمع کرده است؛ زیرا مؤمن یا گرفتار بلایی است که صبر می‌کند یا برخوردار از نعمتی است که شکر می‌کند. بنابراین صبر و شکر از خصال مؤمنین است. علاوه بر این، هیچ تکلیفی خالی از صبر و شکر نیست» (طبرسی، ۱۳۸۴: ۱۳/۹۹).

۵-۱-۲-۱-۳. مرجع‌سازی گروه انبیا

جامعه‌شناسان بر این باورند که ارتباط ما با گروه‌ها و جامعه به طور کلی، افکار و رفتار فردی ما را شکل می‌دهد. «بدین ترتیب، گروه‌های اجتماعی، مرجع هدف و راهنمای رفتار می‌شوند. زمانی که ما خود را متعلق به یک گروه خاص دانستیم، از آن پس گرایش خواهیم داشت چنان رفتار کنیم که از افرادی "مانند آن گروه" انتظار می‌رود» (ببی، ۱۳۹۳: ۶۱).

پیامبران نیز با توجه به ارتباطشان با عالم غیب از طریق وحی، محل رجوع دیگران در امور دینی‌اند که از آن به مرجعیت دینی تعبیر می‌شود و گفته‌اند ایشان در ابلاغ و تبیین آموزه‌های دینی بردیگران حجت است؛ اگرچه ممکن است مرجعیت دینی با معنای برخورداری از مختصات ویژگی‌های مفهوم گروه در معنای عام تفاوت داشته باشد، ولی «به طور مشخص می‌توان گفت که خیلی از گروه‌های مرجع مناسب‌تر است، رده اجتماعی نامیده شوند که مبتنی بر پایگاه‌ها هستند» (همان).

در آیات ۸۵-۸۶ سوره انبیاء، از داستان سه پیامبر (اسماعیل، ادریس و ذوالکفل) سخن به میان آمده است و از آنان به عنوان صابران یاد شده است که می‌توانند مرجع گروه پیروان قلمداد شوند. «هریک از آن‌ها در طول عمر خود در برابر دشمنان و یا مشکلات طاقت‌فرسای زندگی صبر و مقاومت به خرج دادند و هرگز در برابر این حوادث زانو نزدند و هر یک الگویی بودند از استقامت و پایداری. سپس بزرگ‌ترین موهبت الهی را در برابر این صبر و استقامت برای آنان چنین بیان می‌کند: "ما آن‌ها را در رحمت خود داخل کردیم؛ چراکه آن‌ها از صالحان بودند"» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۳/۴۸۲).

۴-۱-۲-۱-۵. پرهیزکاری

پرهیزکاری یا معادل عربی آن تقوا از مادهٔ وقایه به معنای کف نفس و نگهداری است. به این معنا که با التزام به هنجارهای دینی و مصونیت از نابهنجاری‌ها ملکه‌ای در آدمی ایجاد می‌شود که او را از بدی‌ها و زشتی‌ها ننگه داشته و به صورت نسبتاً وسیعی بخشی از آحاد جامعه بدان پایبند شوند. به عبارت دیگر، این خصوصیت خودکنترلی است که با ریاضت و توجّه حاصل می‌شود که در برابر ناگواری‌ها به مثابهٔ ترمز عمل کرده و وی را از ناشکیبایی حفظ می‌کند. در آیهٔ ۹۰ سورهٔ یوسف توالی و مترتب بودن پرهیزکاری و شکیبایی بیان شده است: «... هرکس که پرهیزکاری کند و شکیبایی ورزد، خداوند مزدش را تبه نمی‌سازد». در ذیل آیهٔ یادشده در تفسیر من وحی القرآن دربارهٔ ارتباط حضرت یوسف می‌نویسد: «قدرت به تنهایی آینده را نمی‌آفریند و تجاوزگری موفقیتی حاصل نمی‌کند؛ بلکه مؤمنی که پرهیزکار بوده و در اجرای اوامر او شکیباست، آیندهٔ خویش را می‌سازد؛ همان‌طور که گذشته و حال خود را ساخته است.» (فضل الله، ۱۴۱۹: ۱۲/۲۶۱).

آیهٔ دیگری که خداوند در آن تاب‌آوری را معلول پرهیزکاری معرفی می‌کند و آن را تمجید کرده و می‌ستاید، آیهٔ ۴۹ سورهٔ هود است.

۲-۲-۱-۵. زیرمقولهٔ فعالیت‌های مذهبی

به هر نوع فعالیتی که قصد و ارادهٔ مادی در آن ملاحظه نشود و در آن به امری مبتنی بر مذهبی خاص ارجاع باشد، فعالیت مذهبی گویند.

۱-۲-۲-۱-۵. مناسک دینی

دربارهٔ دین، تعاریف مختلفی ارائه شده است؛ چنان‌که برخی دین را ترکیبی از باورها و اعمال می‌دانند. «امیل دورکیم» یکی از نخستین جامعه‌شناسان در مطالعهٔ مذهب می‌گوید: «یک اجتماع مذهبی همواره از طریق آیین؛ یعنی اقدام رسمی و دارای سبک خاص مانند: نماز، ورد یا ذکر یا ترکیهٔ تشریفاتی به سوی امر مقدس هدایت می‌شود. آیین جزء ضروری مذهب است» (رابرتسون، ۱۳۷۴: ۳۳۲).

براساس این تعریف، دین از دورکنِ مشترک و اساسی باورها و اعمال تشکیل شده است. باورها و وضعیتی از عقاید، و اعمال شیوه‌ای از کنش اجتماعی‌اند. بخشی از کنش‌های دینی که مراسم و مناسک است، جزء لاینفک و مهم دین به شمار می‌آید که می‌تواند منشأ تحولات فراوانی در عرصهٔ حیات اجتماعی باشد. به عقیدهٔ برخی از جامعه‌شناسان برای فهم جامعه‌شناسی دین، شعائر و آداب از اهمیت بیشتری برخوردارند (جمشیدی‌ها و قبادی، ۱۳۸۶: ۵).

در جامعه‌شناسی کارکردی به قصد و هدفی که از اعمال کنش‌ها در نظر گرفته می‌شود، قصد یا نیت گفته شده و به چنین کنشی، کنش هدفمند اطلاق می‌شود که کارکردهای خاصی به دنبال دارد؛ چه نمازگزار آن‌ها را قصد کرده باشد، چه نکرده باشد. آنچه از اثرات نماز که در قصد و نیت او قرار گرفته، کارکرد آشکار و آنچه از ابتدا در نیت او نبوده، کارکرد پنهان این مراسم مذهبی به شمار می‌آید. از کارکردهای آشکار نماز می‌توان به: ابراز بندگی با انجام امر الهی، افزایش درجهٔ خلوص، دور شدن از بدی‌ها و... اشاره کرد. در بحث تاب‌آوری سعی شده است بیشتر کارکردهای پنهان نماز مورد بررسی قرار گیرد که معمولاً، و نه لزوماً، در قصد و نیت اولیهٔ نمازگزار منظور نمی‌شود؛ اما بسیار قابل تأمل و مورد توجه است.

در آیات ۱۹-۲۴ سورهٔ معارج پس از اینکه خداوند به خصوصیت آدمی اشاره می‌کند که «هرآینه آدمی را حریص و ناشکیبا آفریده‌اند. چون شری بدورسد بی‌قراری کند و چون مالی به دستش افتد، بخل می‌ورزد»، در ادامه می‌فرماید: «مگر نمازگزاران و آنانی که بر مداومت نماز اهتمام دارند».

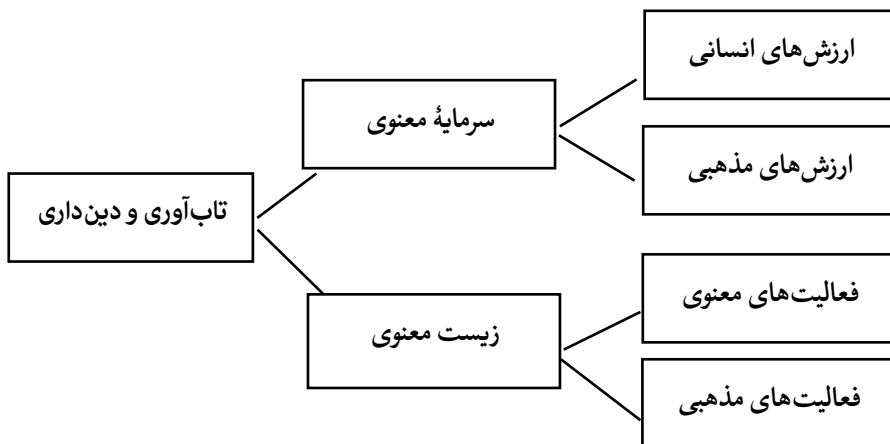
آیهٔ ۳۴ و ۳۵ سورهٔ حج نیز در مقام خصوصیات فروتنان و متواضعان در عرصهٔ گیتی، آنان را کسانی معرفی می‌کند که چون مصیبتی به ایشان برسد، شکیبانند و نمازگزار. نماز به عنوان آیینی آرامش‌دهنده و اطمینان‌بخش می‌تواند راهکاری برای تاب‌آوری شمرده شود. سید قطب نیز در مقام ارتباط مناسک و شعائر با ایمان دینی چنین توجیه می‌کند: «ایمان و مناسک به هم پیوند می‌خورد؛ چنان‌که مناسک از ایمان سرچشمه می‌گیرد و

براساس آن شکل می‌گیرد. مناسک بیان باور و نماد آن است. مهم این است که همه زندگی و فعالیت‌های آن به مناسک رنگ‌آمیزی شود تا انرژی و جهت آن یکپارچه شود و روح انسان به جهات مختلف متلاشی نشود» (شاذلی، ۱۴۲۵: ۴ / ۲۴۲۳).

۶. نتیجه‌گیری

در اینجا سعی شده است به سؤالات اصلی تحقیق به اختصار پاسخ داده شود تا ضمن فراهم شدن امکان مرور سریع نتایج تحقیق برای خوانندگان، آمادگی لازم برای بحث و نتیجه‌گیری نهایی پیرامون موضوع مورد بررسی حاصل شود. بنابراین در پاسخ به این سؤال تحقیق که عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اجتماعی براساس آموزه‌های قرآنی چیست؟ پس از انجام دو مرحله کدبندی باز و محوری درباره تاب‌آوری و تفکیک دو مقوله سرمایه معنوی و زیست معنوی، دو زیرمقوله ارزش‌های انسانی و ارزش‌های مذهبی برای مقوله سرمایه معنوی و دو زیرمقوله فعالیت‌های معنوی و فعالیت‌های مذهبی نیز برای مقوله زیست معنوی شناسایی شد. در ذیل هریک از زیرمقولات نیز عوامل مؤثر بر تاب‌آوری طبقه‌بندی شد.

شکل (۱): مقولات و زیرمقولات تاب‌آوری و دین‌داری

تاب‌آوری مبتنی بر ارزش‌های انسانی در دو زیرمقوله خودآگاهی و تقویت اراده که مولد شکیبایی است، مورد بحث و بررسی قرار گرفت. تاب‌آوری مبتنی بر ارزش‌های مذهبی نیز با استمداد از خداوند برای خداپاوران مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. از الگوسازی زیست‌شکیبایان نیز عبرت‌گیری و مرجع‌سازی گروه انبیا به عنوان فعالیت‌های معنوی یاد شد که می‌تواند شرایط بندگی و بروز تاب‌آوری را در آحاد متدینان فراهم سازد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج‌البلاغه، ترجمه فیض الاسلام، سازمان چاپ و انتشارات فقیه، تهران، ۱۳۶۸ ش.
۳. نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، انتشارات مشرقین، قم، ۱۳۷۹ ش.
۴. آبرکرامی، نیکلاس و دیگران، فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حسن پویان، چاپخش، تهران، ۱۳۷۰ ش.
۵. ابن قیّم جوزیه، محمد بن ابی‌بکر، تهذیب مدارج السالکین، ترجمه محمد حسین احمدی تبار، نشر آراس، تهران، ۱۳۹۳ ش.
۶. ایازی، سید علی نقی، موانع تفکر در فرایند پیشرفت بر اساس آموزه‌های قرآن، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۵ ش.
۷. بیبی، ارل، درآمدی بر جامعه‌شناسی علمی انتقادی، ترجمه محمد حسین پناهی، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۹۳ ش.
۸. بیرو، آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، انتشارات کیهان، تهران، ۱۳۷۵ ش.
۹. جلیلی، سید هدایت، تفسیر موضوعی (چیستی، بنیان‌ها و پیش‌فرض‌ها)، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۷ ش.
۱۰. جمشیدی‌ها، غلامرضا و علی‌رضا قبادی، «تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا»، نشریه تاریخ اسلام، شماره ۳۰، ۱۳۸۶ ش.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم؛ تفسیر قرآن کریم، تهیه و تنظیم حسن واعظی محمدی، اسراء، قم، ۱۳۷۸ ش.
۱۲. چمی، محبوبه و دیگران، «تدوین و اعتباریابی الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآن»، قرآن و طب، دوره ۴، شماره ۵، ۱۳۹۸ ش.
۱۳. حقی بروسوی، اسماعیل بن مصطفی، تفسیر روح البیان، دار الفکر، بیروت، بی‌تا.

۱۴. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۶ ش.
۱۵. ذوقی پایدار، محمدرضا و دیگران، «رابطه میزان عمل به باورهای دینی با تاب آوری و خوش بینی در دانشجویان دانشگاه بوعلی سینا»، روان شناسی و دین، سال نهم، شماره ۲، ۱۳۹۵ ش.
۱۶. رابرتسون، یان، درآمدی بر جامعه شناسی، ترجمه حسین بهروان، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۴ ش.
۱۷. رستگار، عباس علی و دیگران، «بررسی نقش سرمایه معنوی بر تاب آوری سازمانی با تأکید بر میانجیگری جو اخلاقی»، نشریه مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۶، شماره ۱، بهار ۱۳۹۸ ش.
۱۸. شاذلی، سید بن قطب، فی ظلال القرآن، دار الشروق، بیروت، ۱۴۲۵ ق.
۱۹. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمدباقر حسینی موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴ ش.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق و تعلیق لجنة من العلماء والمحققین الأخصائیین، ناصر خسرو، تهران، ۱۳۸۴ ش.
۲۱. عابدی جعفری، حسن، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین؛ روش ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی»، اندیشه راهبردی، سال پنجم، شماره ۲، ۱۳۹۰ ش.
۲۲. عسگری، محمد مهدی و ابوالقاسم توحیدی نیا، «تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی»، نشریه جستارهای اقتصادی، شماره ۸، ۱۳۸۶ ش.
۲۳. غزالی، محمد بن محمد، احیاء علوم الدین، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۹۰ ش.
۲۴. فضل الله، سید محمد، تفسیر من وحی القرآن، دار الملائک للطباعة والنشر، بیروت، ۱۴۱۹ ق.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ترجمه محمدباقر کمره ای، اسوه، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۶ ش.
۲۶. کیال، علی، پیامدهای بحران اقتصادی غرب بر اقتصاد کشور، فصلنامه تدبیر، ۱۳۸۷ ش.
۲۷. محسنی تبریزی، علیرضا و نعمت کرم اللهی، «بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه های دین داری»، پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال سوم، شماره ۲، ۱۳۸۸ ش.
۲۸. محمدپور، احمد، ضد روش، جامعه شناسان، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۲۹. مغنیه، محمدجواد، تفسیر کاشف، ترجمه موسی دانش، بوستان کتاب، قم، ۱۳۷۸ ش.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۴ ش.

۳۱. هولستی، ال رادلف، *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالارزاده امیری، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۸۰ش.
32. Adger, W. N. (2000), Social and ecological resilience: Are they related? *Progress in Human Geography*, Vol. 24, No. 3.
  33. Berkes, F., J. Colding & C. Folke (2003), *Navigating social-ecological systems: building resilience for complexity and change*, Cambridge: Cambridge University Press.
  34. Braun, V. & Clark, V. (2006), using thematic analysis in psychology, *qualitative research in psychology*, Vol. 3, No. 2. PP. 77-101.
  35. Carpenter, S. R. et al. (2001), "From metaphor to measurement: Resilience of what to what?", *Ecosystems*.
  36. Folke, C. et al (2010), *Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability*. *Ecology and Society*.
  37. Garbowski, 2010, *Transformational leadership and the dispositional effects of hope, optimism, and resilience on governmental leaders*, Regent university united states-Virginia, proquest, 123pages.
  38. Garmezy, N, 1991, *Resiliency and vulnerability to adverse developmental outcomes associated with poverty*, *American Behavioral Scientist*, v. 34, p. 416-430.
  39. Holling, C. 1973. "Resilience and Stability of Ecological Systems". *Annual Review of Ecology and Systematics*. Vol 4. pp 1-23.
  40. Karademas, EC, 2006, *Self-efficacy, social support and well-being: the mediating role of optimism*, *Pers Indiv Differ*, v. 40 (6), n. 12, p. 81-90.
  41. Klein, R. J. & F. Nicholls (2003), "Thomalla, Resilience to natural hazards: how useful is this concept?" *Environmental Hazards*, 5, 1-2, Pp.
  42. Masten, A. S, 2001, *Ordinary magic: Resilience processes in development*, *American Psychologist*, v. 56, p. 227-238.
  43. Masten, A. S. (2007), *Resilience in developing systems: Progress and promise as the fourth wave rises*, *Development and Psychopathology*.
  44. Mayunga, Joseph S (2007), *Understanding and applying the concept of community disaster resilience: a capital-base approach*, A draft working paper prepared for the summer academy for social vulnerability are resilience building, Munich, Germany.
  45. McCubbin, M. A., & McCubbin, H. I. (1996), *Resiliency in families: A conceptual model of family adjustment and adaptation in response to stress and crisis*.
  46. Theresa, 2010, *Optimism, Resilience and leadership-3 qualities to help move you Toward Greatness*. [http:// enzinearticles. Com/ expert/](http://enzinearticles.Com/expert/) = Theresa, Ezine@rticles.